परंतु तें श्रवण करण्याविषयीं मला पराकाष्ठेची उत्सुकता आहे आणि हे महर्षे! आपणचि अशा प्रकारचा पुरुष कोण आहे, हें जाणण्यास समर्थ आहांत.'

नारदमुनींचें समर्पक उत्तर

अखिल मानव समाजाला उपयुक्त होईल असें एखाद्या आदर्श व्यक्तीचें चरित्र लिहिण्याची आद्यकवि वाल्मिकी यांना इच्छा झाली व म्हणून त्यांनीं त्रिखंड पृथ्वींत प्रवास व भ्रमण करणाऱ्या व त्यामुळें सर्व ठिकाणची प्रत्यक्ष खडानूखडा माहिती असणाऱ्या नारदमुनींना वरील श्लोकांत उल्लेख केलेल्या लोकोत्तर गुणांनीं युक्त अशा पुरुषोत्तमाचें नांव मला आपण सांगा अशी विनंति केली व क्षणाचाहि विलंब न लावतां नारदमुनींनीं 'श्री रामचंद्र प्रभु' हे वरील श्लोकांत उल्लेखिलेल्या सर्व गुणांनीं मंडित आहेत व ते अयोध्येंत राज्य करीत आहेत असें वाल्मिकींना उत्तर दिलें.

वर उद्धृत केलेल्या पांच श्लोकांपैकीं श्लोक क्रमांक दोन मधील 'सांप्रतम्' हा शब्द फार महत्त्वाचा आहे. 'श्री वाल्मिकींना भूतकाळीं पूर्वी होऊन गेलेल्या व गतेतिहासांत व पुराणांत जमा झालेल्या अगर पुढें केव्हांतरी जन्मास येणार असें ज्याच्याबद्दल भविष्य वर्तविलें आहे अशा एकाद्या महाभागाची माहिती नको होती, तर वाल्मिकीच्याच काळीं या भूतलावर प्रत्यक्ष वावरत असलेल्या एखाद्या महान् व्यक्तीबद्दलचा त्यांचा तो प्रश्न होता व नारदमुनींनीं त्यावेळीं अयोध्येंत प्रत्यक्ष राज्य करीत असलेले श्रीरामचंद्र-प्रभू हेच सर्वगुणांनीं मंडित आहेत, असें उत्तर त्यांच्या प्रश्नास दिलें आहे.

सर्वव्यापी रामचरित्र

श्रीरामचंद्रप्रभू व सीतामाई यांच्या चरित्रावर संस्कृत भाषेंत शेंकडोवारी ग्रंथ लिहिलेले आहेत. उदा०— वाल्मिकीरामायणाशिवाय (१) अध्यात्म रामायण (२) आनंद रामायण (३) स्कंद रामायण (४) ब्रह्मांड रामायण (५) भविष्योत्तर रामायण (६) मंत्र रामायण (७) अद्भुत रामायण वगैरे अशीं आणखी नव्वद रामायणें आहेत. त्यांशिवाय भासाचा अभिषेक व प्रतिभा या नाटकांत व कालिदासाच्या रघुवंश काव्यांत त्यांचीं चरित्रें आलेलीं आहेत व अशा तऱ्हेचे संस्कृत भाषेंतील शेंकडेवारी ग्रंथ श्रीरामचंद्र प्रभूच्या व सीतामाईच्या गुणवर्णनास वाहिलेले आहेत.

श्रीरामचंद्रप्रभू, त्यांचे बंधु लक्ष्मण व भरत, त्यांची पत्नी सीता, त्यांचा भक्त हनुमान वगैरेंनीं लोकांचीं मनें इतकी आकर्षून घेतलीं आहेत कीं त्यांचीं चरित्रें फक्त एकट्या संस्कृत भाषेंत अडकून न रहातां भरतखंडांतील इतर अनेक भाषांतून तीं वर्णिलीं आहेत. उदा० मराठी भाषेंत एकनाथाचें भावार्थ रामायण, मोरोपंतांचीं (१०८) एकशेंआठ रामायणें, मुक्तेश्वराचें रामायण, श्रीधराचा रामविजय व अगदीं हल्लीचे माडगुळकर कवींचें गीतरामायण, हिंदीभाषेंत तुलसीदासांचें रामचरितमानस, तामील भाषेंत कम्बन कवींचें रामायण, बंगाली भाषेंत कृत्तिभाष ओझा यांचें रामायण, आसामी भाषेंत दुर्गादास यांचें रामायण, असे भारतांतील निरनिराळ्या भाषेंत

रामचरित्रावर अनेक ग्रंथ झाले आहेत. चिनीभाषेंत बौद्ध रामायण नांवाचा एक ग्रंथ आहे. रोमेशचंद्र दत्त, श्री. राजगोपालाचारी वगैरेनीं इंग्रजींत रामायणावर पुस्तकें लिहिलीं आहेत. एन्. चंद्रशेखर अय्यर यांनीं रामायणावर जें इंग्रजींत पुस्तक लिहिलें आहे त्यावरील प्रस्तावनेंत त्याचप्रमाणें आपल्या 'डिस्कव्हरी ऑफ् इंडिया' या पुस्तकांत भारताचे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी रामायणाची मुक्तकंठानें प्रशंसा केली आहे. यावरून रामायणाचा विस्तार केवढा मोठा आहे याची कल्पना वाचकांना येईल.

सीतामाईचें खरेंखुरें दर्शन

वर उल्लेख केलेले रामचरित्रावरचे शेकडो ग्रंथ, व वाल्मीकिरामायण, यांत एक अत्यंत महत्त्वाचा फरक आहे. वाल्मीकि-रामायण हें श्रीरामचंद्रप्रभूंच्याच कारकीर्दीत, ते हयात असतांनाच वाल्मीकि मुनींनी लिहिलें असल्यामुळें, श्रीरामचंद्रप्रभु, सीतामाई, भरत, लक्ष्मण, हनुमंत, बिभीषण वगैरेबद्दलची त्या रामायणांत आलेली माहिती ही वास्तवतेला धरून, प्रत्यक्षांतली आहे. त्यांत रामचंद्रप्रभूंची नुसती स्तुतीच नसून ज्या घटनांबद्दल त्यांना लोक दोष देतील असे वालीवध, सीतात्याग वगैरे प्रसंगही वाल्मीकीनी वर्णिले आहेत. अशा तऱ्हेनें वास्तवतेला, व प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीला धरून वाल्मीकिरामायण असल्यामुळें त्यामध्यें आलेलें सीतामाईचें चरित्र एखादा कादंबरीकार आपल्या कादंबरींत, एखादा नाटककार आपल्या नाटकांत एखादा कवि आपल्या काव्यांत आपल्या नायकाची अगर नायिकेची भूमिका उत्कृष्ट दिसावी म्हणून आपल्या बुद्धिकौशल्यानें वाटेल तशी ती रंगवितो, तशा तऱ्हेचें व कल्पनेच्या व भावनेच्या भराऱ्यांवर आधारलेलें एखाद्या नायिकेचें वर्णन नसून, सीतामाई जशी खरोखरच होती तसें दर्शन आम्हांला सदर रामायणांत मिळतें. त्यामुळें वाल्मिकी-रामायणांतील सीतामाईच्या चरित्रास एकप्रकारचें विशेष व अद्वितीय महत्त्व आलेलें आहे व म्हणून अखिल भारतवर्षांतील पांचसहा वर्षांच्या लहान अर्भक बालकापासून शतायुपद गांठलेल्या वृद्धांपर्यंत प्रत्येकाला, त्याचप्रमाणें गरिबीच्या व हाल-अपेष्टांच्या अंतिम सीमेला पोहोंचलेल्या व ज्यांना रहावयाला ना घर ना दार, खायला ना मीठ ना भाकर, पांघरायला ना घोंगडी ना कांबळी अशा 'शय्या भूमितलम् दिशोऽपिवसनम्' स्थितींत हालअपेष्टा सोसणाऱ्या गरीब दीनदुबळ्यांपासून ज्यांच्यावर अनंत हस्तानीं कमलावरानें सुखसमृद्धीची खैरात केली आहे, अशा भाग्यवान् लोकांपर्यंत प्रत्येकाला, त्याचप्रमाणें पूर्वजन्मार्जित खडतर प्राक्तनामुळें व या जन्मांतील दारिद्र्य, आळस, प्रतिकूल परिस्थिति वगैरे कारणामुळें ज्यांना सरस्वतीदेवीचें पाठमोरेंहि दर्शन झालेलें नाहीं अशा निरक्षर अज्ञानी, निर्बुद्ध लोकांपासून ज्यांनीं आपल्या विद्वत्तेनें त्रिखंडकीर्ति संपादन केलेली आहे अशा सरस्वती देवीच्या गळ्यांतील रत्नमालेंतील कोहिनूर हिऱ्याप्रमाणें चमकणाऱ्या प्रतिभावान् विद्वान् श्रेष्ठांपर्यंत प्रत्येकाला, थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे काश्मीरांतील लडाख प्रांतापासून कन्याकुमारीपर्यंत व द्वारकेपासून

ब्रह्मदेशापर्यंत पसरलेल्या या अफाट आर्यावर्तातील प्रत्येक आर्याला जिची माहिती आहे व जी प्रत्येक भारतीयाच्या आदराला पात्र झालेली आहे, अशा चिरस्मरणीय स्त्रीदेवतेचें नांव कोणी विचारल्यास प्रत्येक भारतीय अभिमानानें तात्काळ सीतामाईचेंच नांव सांगत आला आहे, सांगत आहे व पुढेंही खात्रीनें सांगत राहील.

श्रीराम व सीता अवतारी होतीं काय ?

येथें एका मुद्याचा विचार करणें जरूर आहे. तो मुद्दा म्हणजे श्रीरामचंद्रप्रभु व व सीतामाई हे परमेश्वराचे अवतार होते कीं काय हा होय. (१) वाल्मिकीनीं केलेलें श्रीरामाचें वर्णन हें एखाद्या अवतारी विभूतीचें नसून तुमच्या आमच्यासारख्या मानवाचेंच आहे. या मुद्याचा विचार करतांना पुढील बाबी लक्षांत घेणें जरूर आहे. (२) श्रीरामचंद्रप्रभूशीं त्यांचा पिता दशरथ, आई कौसल्या, पत्नी सीता, बंधु लक्ष्मण—भरत वगैरे त्यांच्या अगदीं जवळच्या नात्यांतील लोकांचें वागणें मनुष्यामनुष्यांतील वागण्याप्रमाणेंच वर्णिलें आहे. (३) या लेखाच्या सुरवातीला जे पांच श्लोक दिले आहेत, त्यांत वाल्मिकींनीं नारदाला केलेला प्रश्न हाहि सदर श्लोकांत उल्लेखिलेल्या अनेक गुणांनीं मंडित असा गृहस्थ सांप्रत कोण आहे, असाच आहे. (४) सदरच्या पांच श्लोकांतील अखेरच्या म्हणजे पांचव्या श्लोकामधले शेवटचे दोन शब्द 'एवंविधं नरम्' असे आहेत. या नर शब्दावरूनही वाल्मिकीचा प्रश्न परमेश्वराच्या एखाद्या अवताराबद्दलचा नसून एखाद्या मनुष्याबद्दलचाच होता असें स्पष्ट दिसतें. (५) लंकाधिश रावणानें मोठें तप करून आपला वध कोणाकडूनहि होणार नाहीं असा वर ब्रह्मदेवाकडून प्राप्त करून घेतला होता. तो मानवजातीला अगदीं क्षुद्र समजत असे. त्यांच्याकडून आपल्याला कधींकाळीं भय प्राप्त होईल असें त्याच्या स्वप्नींहि आलें नव्हतें व अवध्यत्वाचा वर मागतांना मानवजातीचा विचार अगर उल्लेख करण्याची त्याला गरज भासली नाहीं.

एक मानव होते याला आधार

राम व रावण यांमध्यें जें युद्ध झालें, त्या युद्धासारखें युद्ध त्यापूर्वी अगर त्यानंतर अजूनपर्यंत कधींहि झालें नसल्यामुळें सदर युद्धाचें वर्णन 'रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव' असें नेहमीं करतात. आपल्या शत्रूंना त्राहिभगवान् करणाऱ्या, तेहत्तीस कोटी देवांना बंदिवासांत घालणाऱ्या, तपानें व यज्ञानें ऋषि व मुनि परमेश्वराला प्रसन्न करून घेतील, व त्यामुळें पुढें त्यापासून त्रास होईल तसा त्रास होऊं नये म्हणून मुळांतच ऋषिमुनींच्या तपांत व यज्ञांत विघ्न आणणाऱ्या, परस्त्रियांचें हरण करणाऱ्या, आसुरी वृत्तीच्या लंकाधीश रावणाबरोबर श्रीरामचंद्रप्रभूंनी घनघोर युद्ध केलें व त्या युद्धांत रावणाचा पराभव करून वध केला. रावणाचा वध, मनुष्याखेरीज इतर कोणाकडूनहि होणार नव्हता. व म्हणूनच तो वध करणारे श्रीराम हे मनुष्यच असले पाहिजेत. (६) श्रीरामचंद्रप्रभु हे स्वतःला परमेश्वराचा अवतार न मानतां मनुष्ययोनींतील एक इसम असें

मानीत असत. युद्धकांडांतील सर्ग ११७ मधील श्लोक, क्रमांक १२ तील पहिली ओळ खालीलप्रमाणें आहे—

" आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम्। "

अर्थः—"मी स्वतःला दशरथपुत्र मनुष्य असल्याचें समजत आहें." या सर्व कारणांवरून श्रीरामचंद्रप्रभु व त्यांच्याबरोबर सीतामाई या मूळच्या परमेश्वराच्या अवतारी विभूति नसून तुमच्या आमच्यासारख्या मनुष्ययोनींतीलच व्यक्ति होत्या व त्यांनीं पुढें आपल्या अंगच्या लोकोत्तर गुणांनीं 'नर करनी करे तो नरका नारायण हो जाय' ही म्हण सार्थ करून देवत्व प्राप्त करून घेतलें होतें असें दिसून येईल.

श्रीरामचंद्रप्रभु व सीतामाई यांना पुष्कळ लोक परमेश्वराचे अवतार मानतात व त्यांच्या अंगचे गुण म्हणजे अवतारी विभूतीच्या अंगचे गुण असें समजतात व मग अवतारी विभूतीचे गुण आम्हां सामान्य जनांस कसे प्राप्त होणार असे विचार मनांत आणून त्या गुणांबद्दल विशेष विचार करण्याचा, त्यांचें अनुकरण करण्याचा व ते आत्मसात् करण्याचा प्रयत्नच करीत नाहींत. लोकांत पसरत असलेल्या अवताराबद्दलच्या या गैरसमजुतीचें उच्चाटन व निराकरण व्हावें व श्रीरामचंद्रप्रभु व सीतामाई अशा थोर व्यक्तींच्या गुणांचें अनुकरण न करण्याच्या वृत्तीला आळा पडावा व त्यांच्या चरित्राकडे पहाण्याच्या लोकांच्या दृष्टिकोनाला इष्ट वळण लागावें ह्या हेतूनें श्रीरामचंद्रप्रभु हे परमेश्वराचे अवतार होते कीं काय याबद्दलचें हें विवेचन मुद्दाम केलें आहे.

एक डुबकी मारून रत्न हातीं लागलें नाहीं, म्हणून समुद्रास रत्नहीन मानूं नकोस व निराग्रही होऊं नकोस. बुड्या मारतां मारतां रत्न हातीं लागेलच. थोड्यशा साधनानें ईश्वर प्राप्त होत नाहीं, याची जाणीव ठेवून धैर्यपूर्वक भजन–पूजन चालू ठेव. यथासमय तुझ्यावर ईश्वर कृपा करील.

— श्रीरामकृष्ण

ARSA PRODUCTS

ए. आर. सावंत ॲन्ड ब्रदर्स

३६३, मंगळदास मार्केटसमोर, मुंबई नं. २. टे. नं. २२८४४

तयार कपडे, सर्व प्रकारची होजियरी तसेंच टॉवेल्स, चादरी व पडद्यांचें कापड मिळण्याचें एकमेव ठिकाण होलसेल व रिटेलर्स

रामायण महाकाव्याचा नायक राम कीं भरत?

'रामायणांतील राम चारित्र्य गुणांच्या समुच्चयाचा असा आदर्श पुरुष आहे कीं तो म्हणजे तोच'

—प्रा. न. र. फाटक.

[लेखक–प्रा. **आबासाहेब शेट्ये**, बी. ए., एलूएल्. बी.]

या लेखाच्या मथळ्यांत जो प्रश्न आहे, त्याचें अचूक उत्तरहि एकाच वाक्यांत, त्या पुढील अवतरणांत आहे! अवतरणांतील हें वाक्य, नवभारत प्रकाशन संस्थेतर्फे प्रकाशित झालेल्या श्री. नाना अभ्यंकर लिखित 'महामुनी वाल्मिकी प्रणीत रामायण' या ग्रंथांतील प्रा. फाटक यांच्या प्रस्तावनेंतील आहे.

पण, वस्तुतः हा प्रश्नच कां उत्पन्न व्हावा? कारण, रामायणांतील रचनाच मुळीं इक्ष्वाकु कुळांत जन्मलेल्या 'सर्वगुणसंपन्न' रामाची कथा सांगण्यासाठीं झालेली आहे. आणि इथूनच या महाकाव्याची सुरवात आहे. 'मुनीश्रेष्ठ नारदानीं वाल्मिकी मुनीना प्रश्न केला कीं, 'या मृत्युलोकांत सर्वगुण संपन्न' अशी व्यक्ति कोण आहे?' त्यावर नारदमुनी म्हणाले, 'इक्ष्वाकु वंशांत जन्मास आलेला राम हा एकच सर्वगुणसंपन्न आहे. असें म्हणून नारदांनी त्याना रामाचें समग्र चरित्र सांगितलें, आणि त्याच आधारें, पुढें वाल्मिकी मुनींनी जी कथा रचिली, तेंच हें रामायण! मग या कथेचा नायक राम आणि नायिका सीता नव्हे तर कोण?

कथेचा नायक राम कसा?

पण, ही झाली भोळी भाबडी भाविक दृष्टि! वाङ्मयीन समीक्षणाच्या कसोटीनें पाहाणाऱ्या आधुनिक समीक्षकांपैकीं साऱ्यांनाच हें पटावें कसें? आणि तें त्यांना तसें पटलें नाहीं तर सर्वस्वी हा त्यांचाच दृष्टीदोष आहे, असें तरी कसें म्हणतां येईल? कारण तसा आभास निर्माण व्हावा, अशीच मुळांत हीं तुल्यबल स्वभावचित्रें या महाकाव्यांत चित्रित केलेलीं आहेत हें नाकारतां येत नाहीं. दाशरथी रामाचे बंधु–लक्ष्मण आणि विशेषतः भरत या व्यक्ति रामाच्या बरोबरीनें चमकणाऱ्या आहेत. या प्रत्येक व्यक्तिमध्यें स्वभावाचा भेद असूनही, रामचरित्राच्या विकासांत गुणांच्या अंगानें त्यांना महत्वाचें स्थान आहे. लक्ष्मण हा संपूर्णतः आज्ञाधारक आणि भरत तर संपूर्ण त्यागी आणि सेवाधारी स्वार्थ-त्यागाचा पुतळाच जणुं! यामुळेंच कांहीं मार्मिक समीक्षकांना रामायणाचा नायक राम कीं भरत, असा प्रश्न पडून, कांहींनी नायकत्वाची माळ भरताला अर्पण केल्याचें लेख विविधज्ञान विस्तारांच्या जुन्या फायली चाळल्या असतां आढळून येतील!

उघड निष्कर्ष

सूर्यग्रहमालेंत सूर्याभोंवतीं फिरणारे ग्रह आणि उपग्रह यांचें तेज स्वयंभू नसून ज्या सूर्याभोंवती ते फिरतात त्या सहस्ररश्मी 'तेजोगोल' सूर्याच्या तेजानेंच ते नभोमंडळांत तळपत असतात. तद्वत् रामायणाच्या रामकथेंत रामाभोंवतीं त्याच्या सेवेच्या आणि आशेच्या कक्षेंत त्याच्याच बरोबरीनें चमकणारे त्याचे उभय बंधु यांची चमकहि स्वयंभू नसून ती अंशभूत कथासूत्राधारें श्रीरामचंद्रापासूनच त्यांना प्राप्त झालेली आहे. अर्थात्, ही व्यक्तिचित्रें स्वयंभू नसून पूरक अशींच आहेत, हें सूक्ष्म विचारान्तीं पटण्यासारखें आहे. आपण भरताचेंच उदाहरण घेऊं. भरत हा त्यागाचा आदर्श पुतळा आहे. कैकेयीनें, त्याच्या मातेनें सापत्न मत्सरानें, पतीकडून वर मागून रामाला वनवास आणि भरताला राज्याभिषेकाची अनुज्ञा दशरथाकडून मिळविली. पण भरतानें राज्यलाभाच्या लोभाला बळी न पडतां वनवासांत असलेल्या प्रभु रामचंद्राला भेटून अयोध्येस परत येण्याची व राज्याभिषेक करून घेण्याची विनंति केली, त्यावेळीं रामानें त्याला नकार दिला आणि म्हटलें, 'आपल्या पित्याच्या आज्ञेप्रमाणें अयोध्येच्या राज्याचा स्वीकार तुलाच केला पाहिजे. पित्याला मी तसें **वचन दिलें आहे आणि तें पाळणें हा माझा धर्म आहे.**' या कथासूत्रांतील भरताचा स्वार्थत्याग अलौकिक आहे – डोळे दिपवून टाकणारा आहे, हें अगदीं सत्य आहे. पण भरताच्या त्यागाचा हा प्रसंग सत्यप्रतिज्ञ रामाच्या एकवचनी बाण्याच्या मूळ प्रसंगाला उठाव आणणारा पूरक असाच आहे हेंही तितकेंच सत्य आहे! भरताच्या त्यागांत चमक आहे. पण ती स्वयंभू नसून रामाच्या एकवचनी बाण्याला पूरक अशीच ती आहे, असें तरी मी मानतों. भरतानें आपल्या कुटिल मातेच्या इच्छेप्रमाणे स्वतःला राज्याभिषेक करून घेऊन भाऊबंदकी साधली असती तर भरताची कथा तिथेंच संपून तो चारित्र्यानें पडला असता आणि एकवचनी रामाचा एकवचनी बाणा दाखविणारा प्रेरक प्रसंग न मिळून रामकथेंतील रामाच्या चारित्र्याला उठाव मिळण्याचा प्रसंगही गमावला गेला असता, अशा या उभयान्वयी घटना आहेत. आणि दोन्हीं घटनाकडे या दृष्टीनें पाहिलें असतां माझा वरील निष्कर्ष कुणालाहि पटेल इतका तो उघड आहे, असें मी मानतों.

आतां रामाचें प्रभुत्व भरताच्या स्वतःच्या दृष्टिकोनांतून काय आढळतें तें पाहूं. लक्ष्मण आणि सीता यांच्यासह राम वनवासास निघाले तेव्हां भरत अयोध्येंत नव्हता. तो राजधानींत आल्यावर पित्याच्या मृत्यूचें आणि बंधूच्या वनवासाचे वृत्त कानीं येतांच त्याचा क्रोध अनावर होऊन, तो आपल्या मातेला भेटला, तो तिचा धिःकार करून आणि अभिषेकाचा इन्कार करून म्हणाला, 'मी तुझी दुष्ट इच्छा कधींच पुरी करणार नाहीं. मी असाच रामाला वनांतून परत आणतों. **मी रामाचा दास होऊन राहीन.** तूंच अरण्यांत निघून जा. अमोघ पराक्रमी आणि सर्वगुणसंपन्न राम राज्यावर आला, म्हणजे तुझ्यामुळें मला लागलेला हा कलंक नाहींसा होऊन मी कृतकृत्य होईन.' हे त्याचे उद्गार प्रभु रामचंद्राविषयीं त्याच्या ठायीं असलेल्या आदराचें द्योतक होत. आणि हा आदरहि त्याला आपल्या ज्येष्ठ बंधूविषयीं निकट सान्निध्यानें वाटत असलेल्या प्रभुत्व निष्ठेमुळेंच होय!

मग प्रभु रामचंद्राचें प्रभुत्व भरताच्या तत्कालीन दृष्टीनें पहावयाचें कीं विद्यमान समीक्षकांच्या शाब्दिक कोटीक्रमानें ठरवावयाचें ?

दोन आक्षेप

अव्वल इंग्रजी राजवटींतील कांहीं तथाकथित विद्वानांनीं रामकथेंतील रामाच्या चारित्र्यासंबंधीं जे अनेक आक्षेप घेतले आहेत, त्यांतील माझ्या मतें दोनच ठळक आहेत —विचाराई आहेत. एक सीता—त्याग, आणि दुसरा वाली—वध.

चौदा वर्षांचा वनवास संपवून, आणि लंकेंत रावणाचा वध करून सीता—भाईसह प्रभुरामचंद्र पुष्पक विमानानें अयोध्येस आल्यावर, आप्तजनांकडून आणि प्रजाजनांकडून यथोचित सुस्वागत होऊन, राज्याभिषेक विधीही मोठ्या थाटांत झाला आणि अयोध्येंत रामराज्य सुरू झालें ! आनंदीआनंद झाला. पण याला कांहीं वर्षें लोटली नाहींत तोंच, रावणाच्या बंदिवासांत असलेल्या सीतेचा रामानें स्वीकार केला,याबद्दलचा लोकापवाद त्याचे कानीं येऊन रामानें तिचा त्याग केला आणि लक्ष्मणाकरवीं तिला पुनश्च वनवासांत धाडलें. लंकेहून निघतांना अग्निदिव्य करून आपलें पावित्र्य तिनें पटविलें असतांही रामानें एका रजकाच्या म्हणण्यावरून तिचा त्याग करावा, हा रामाच्या चारित्र्याला एक कलंक आहे, डाग आहे. हा पूर्वपक्ष आहे. पण याला उत्तर म्हणूनहि विविध ज्ञान विस्तारांत जे लेख आले आहेत, त्यांतील मे सन १९२१ च्या अंकांत '**श्रीराम चरित्रांतील एका प्रसंगाचा खुलासा**' म्हणून श्री. सखाराम जगन्नाथ भागवत यांचा जो लेख आला आहे त्याचा सारांश —

'श्रीरामचंद्रांनीं रजकाच्या म्हणण्यावरून सीतात्याग केला असा एक आक्षेप आहे. पण वाल्मिकी रामायणांत याला मुळींच आधार नाहीं. अध्यात्म रामायण, रघुवंश, किंवा उत्तर रामचरित् यामध्येंसुद्धां तसा उल्लेख नाहीं. वाल्मिकी रामायणाच्या उत्तरकांडांतील त्रैचाळिसाव्या सर्गांत 'जनापवाद' आला आहे. त्यांत लोक काय म्हणतात, तें मला सांग असें श्रीरामांनी आपल्या भद्र नामक हेराला विचारलें असतां त्यानें लोकापवाद त्यांचे कानीं घालून शेवटीं —

'अस्माकमपि दारेषु सहनीयं भविष्यति'
यथा हि कुरुते राजा प्रजास्तमनुवर्तते ।

अशी लोकवार्ता त्यानें राजाच्या कानीं घातली असें वाल्मिकी रामायणांत आहे. त्यावरून खालील निष्कर्ष निघतो कीं— (१) श्रीरामचंद्रावर एकट्या व्यक्तीचा आक्षेप नसून सर्व प्रजेनें त्यांत भाग घेतला होता. (२) राजाच्या वर्तनाप्रमाणें प्रजावर्तन करण्याचा संभव होता. अर्थात् समाजाचा धर्म सुटण्याची भीति होती. (३) या सर्व कारणामुळें **श्रीरामचंद्रानीं सीतेचा जो त्याग केला, त्यांत अयोग्य असें कांहींच नव्हतें.**' या आक्षेपाला हें उत्तर, अशी ही दुसरी बाजू आहे.

श्री वरेरकरांची भूमिकन्या सीता

खासदार सर्वश्री **मामा वरेरकर** यांनींही याच सीता त्यागाच्या प्रसंगावर '**भूमिकन्या सीता.**' या नांवाचें नाटक लिहिलें आहे. या नाटकांत मामांनीं आपल्या

आजपर्यंतच्या नाट्य लेखणीचा परमोच्च बिंदु साधला आहे. प्रचलित पौराणिक कथानकां-बद्दल आणि कथानायकाबद्दल सर्व सामान्य जनतेची जी भावना असते, ती न दुखवतां, आपला विशिष्ट दृष्टिकोन मांडणें हें थोडें फार धाडसाचें असतें. प्रभु रामचंद्रांबद्दल तर ही भावना जनमनांत इतकी मूळ धरून बसली आहे कीं, प्रतिव्रता सीतेचा त्यानें केलेला त्याग हाही त्याच्या प्रभुत्वाचा विशेष समजला जातो. पण पति म्हणून (राजा म्हणून नव्हे) त्याच्या हातून घडलेल्या या अपराधाबद्दल उर्मिलेनें त्याची केलेली निर्भर्त्सना मामानी एवढ्या कौशल्यानें व धिटाईनें व्यक्त केली आहे कीं प्रभुरामचंद्राबद्दलच्या पूज्य भावनेला यत्किंचितही धक्का न पोचतां उलट बिकट परिस्थितींत सांपडलेल्या रामचंद्राबद्दल सहानुभूतीच निर्माण होते.' या ग्रंथ–प्रकाशकाच्या मताशीं मी सहमत आहे.

तरीही मामांनीं संयम राखून का होईना, पण उर्मिलेच्या तोंडीं कांहीं वाक्यें घालून, आपलें चिमटे घ्यायचें नाट्यकौशल्य दाखवलेंच आहे. मामांची ही उर्मिला म्हणजे (सोन्याच्या कळसांतील) दुसरी बिजलीच होय. 'उभ्या रामायणांत आपल्याला अनुल्लेखानें मारल्याबद्दल वाल्मिकीची, त्याच्या समोर उभी राहून जशी हजेरी घेतली आहे, तसेंच तितक्याच कठोर शब्दांत तिनें रामालाहि–स्त्रीजातीचा कैवार घेऊन चार शब्द सुनावले आहेत ! एक गोष्ट मान्य करणें भाग आहे कीं मामांनीं या नाटकांत एकांगी टीकास्त्र उचललें नाही. उर्मिलेच्या तोंडी बुद्धिवादाला पटतील अशा कांहीं शंका आणि असें कांहीं आक्षेप सूचित केले असले, तरी अखेर रामांनीं दिलेल्या उत्तरांत शंकानिरसन आणि आक्षेपसमर्थन होईल अशी दुसरी बाजूहि दिली आहे. प्रश्न असा आहे कीं लोकापवाद कानीं घेऊन लोकाराधनासाठीं सीतेचा त्याग केला कीं अग्निदिव्य झालें तरीहि तिच्या पावित्र्याबद्दल त्याला शंका होती, त्याच्या मनांत किंतु होता म्हणून त्यानें तिचा त्याग केला ? शंकेचा हा प्रश्न मामांनीहि आपल्या नाटकांत अंक ४ मध्यें उत्पन्न केला आहे आणि त्याचें उत्तरहि रामाच्या तोंडी घातलें आहे—

'उर्मिला—अजूनसुद्धां अयोध्येच्या सम्राटाला शंका वाटते का या माझ्या भगिनीची ?

राम—मला केव्हांच शंका वाटत नव्हती. शंकानिरसन झालें पाहिजे तें माझें नव्हे. लोकांचें–माझ्या पौरजनांचें. लोकांचा सेवक म्हणून रामानें धुरा वाहिली आहे या रामराज्याची, त्या लोकांचें समाधान झालें पाहिजे. सीतेनें लंकेंत दिव्य केलें, मी तिचा स्वीकार केला तरीहि लोकनिंदा थांबली नाहीं. लोकापवाद दुस्तर आहे म्हणूनच या भूमीकन्येचा मी त्याग केला.' असें म्हणून या अपराधाबद्दल त्यानें वाल्मिकीमुनींची क्षमा याचिली.

पटण्यासारखा निष्कर्ष

एवंच, पूर्ण विचारान्तीं, सीतात्यागासंबंधीं भाविकच नव्हे तर तार्किक मनालाहि हाच निष्कर्ष पटतो कीं, रामानें सीतेचा त्याग केला तो तिच्या पातिव्रत्याबद्दल अगर पावित्र्याबद्दल मनांत कांहीं किंतु बाळगून शंकित मनानें नव्हे तर भवभूतीच्या

उत्तर रामचरित्रांत—'लोकराधनासाठीं वेळ आलीच तर (यदि वा जानकीमपि)—जानकीचाहि त्याग करून मी माझें व्रतपालन करीन' ही केलेली प्रतिज्ञा पुरी करण्यासाठींच केला. या विधानाच्या पुष्टीसाठीं वाल्मिकी रामायणांतूनच अनेक प्रमाणें दाखवून देतां येतील. पण इथं फक्त दोनच देतों. (१) रघुकुलांत बहुपत्नीत्वाची चाल होती. दशरथाला तीन भार्या होत्या. पण रामानें सीतेवरच्या निस्सीम प्रेमानें सीतात्यागानंतरही पुनः विवाह केला नाहीं. (२) भूमिकन्या सीता अखेर भूमिगत झाल्यावर रामाला अनिवार दुःख झालें. आणि डोळ्यांत आसवें आणून तो म्हणाला, 'हे भूदेवी, तूं माझी सासू आहेस. तेव्हां बऱ्या बोलानें माझी सीता मला परत दे; नाहींतर तिच्याप्रमाणेंच तिच्यासोबत मलाहि उदरांत घे. तिला सासरीं तरी पाठव अगर मला तिच्या माहेरी घरजांवई म्हणून घे. ती पाताळांत असो वा स्वर्गांत असो, मी तिच्यासह वास्तव्य करणार.' मनांत किंतु असलेल्या शंकित मनाच्या पतीच्या तोंडून हे उद्‌गार निघतील का! एवंच हा आक्षेप फोल आहे.

वालीवधाचा आक्षेप

आतां दुसरा आक्षेप—वालीवधाचा. तोहि तसाच फोल आहे. सीतेच्या शोधार्थ राम दक्षिणेकडे वळल्यावर अखेर लंकेंत बिभिषणाची बाजू घेऊन त्यानें रावणवध केला. याला बलवत्तर कारण होतें. पण किष्किंधा नगरींत त्यानें सुग्रीवाची बाजू घेऊन त्यानें जो वालीचा वध केला, त्याला कांहींच कारण नव्हतें. त्याचें समर्थन करतां येणार नाहीं असा हा आक्षेप आहे. पण त्याचें समर्थन वाल्मिकीमुनींनीं रामाच्या तोंडून महाकाव्यांत केलें आहे, तिकडे मी वाचकांचें लक्ष वेधूं इच्छितों. रामाच्या बाणानें घायाळ होऊन वाली जमिनीवर कोसळला तेव्हा म्हणाला — 'या क्षणापर्यंत मी तुझा कोणताहि अपराध केला नसतां तूं कपटानें माझा वध कां केलास?' त्यावर रामानें उत्तर दिलें, 'मी तुझा वध क केला, ऐक. कनिष्ठ भ्राता, औरस पुत्र व गुणी शिष्य यांना पुत्राप्रमाणेंच मानलें पाहिजे, असें धर्म सांगतो. या सनातन धर्माचा त्याग करून, तूं आपल्या भ्रात्याच्या राज्याचाच नव्हे तर भार्येचाहि अभिलाष धरलास—या तुझ्या पातकाबद्दल हा देहदंड आहे.' हे शब्द कानीं येतांच तो देहभानावर येऊन उद्गारला — 'प्रभू रामचंद्रा, डोळे मिटतांना तूं माझे डोळे उघडलेस—तुझ्या हातून मला मृत्यू येत आहे तरी अपराधी—पापी असूनहि मला मोक्षच मिळेल! राम...राम...' म्हणत त्यानें प्राण सोडला. तों तात्काल रामानें पुढें होऊन, रावणाच्या वधानंतर जसें रावणाच्या शवाला, तद्वत् यावेळींहि वालीच्या शवाला लवून वंदन केलें! आणि म्हटलें, '**मरणान्तानि वैराणि**' (वैर फक्त मरणापर्यंतच रहातें. नंतर नाहीं.) वालीवधाचा आक्षेप घेणाऱ्या टीकाकारांचें वाली वधानंतरच्या या घटनेकडे मी लक्ष वेधूं इच्छितों. कारण, या घटनेंतच रामाचें रामपण आहे! प्रभूत्व आहे!

रामायणांत रामाच्या तोंडी अशीं ही अनेक हितोपदेशाचीं बोधवचनें आहेत म्हणूनच या महाकाव्यांत राम आहे!

अशा हा राम रामायणाचा नायक नव्हे तर कोण!

या महाकाव्याचा नायक—एकमेव रामच!

हींच राघवा हींच पैंजणें

लेखिका — डॉ. सौ. चारुशीला गुप्ते,
एम. ए. पी. एच्. डी.

' प्रभू, हीं पहा वहिनींचीं पैंजणें.' अरण्यपथावर पडलेलीं सीतामाईंचीं पैंजणें पाहून लक्ष्मण श्रीरामाला म्हणाला. प्रभू रामचंद्राच्या अंतःकरणांतील साऱ्या मृदु भावना त्या पैंजणांच्या दर्शनानें हेलावून निघाल्या. सीतादेवीचा शोध लागण्याचा हा एक मार्ग उपलब्ध झाला; या आशेनें त्यांचें मन पुलकीत झालें. म्हणूनच रामचरित्रांत या पैंजणांना महत्त्वाचें स्थान प्राप्त झालें आहे. आपल्यापेक्षां ज्ञानानें, मानानें व वयानें ज्येष्ठ असलेल्यांच्या पुढें खालच्या मानेनें उभे राहण्याची रीत ज्या कालांत लोकव्यवहारांत प्रचलित होती त्या काळाचा लक्ष्मण हा प्रतिनिधी! आपल्या वडील भावजयीकडे त्यानें कधीं वर मान करून पाहिलें नव्हतें. खालच्या मानेनें हुकूम बजवायचा एवढेंच त्याला ठाऊक! म्हणूनच हीं पैंजणें म्हणजे लक्ष्मणाच्या विनम्रतेचें जणूं काय प्रतीकच!

केवळ ही विनम्रताच नव्हे तर आज्ञापालन, सत्यप्रियता, संयम, सहनशीलता इ. मानवी जीवनाला भूषणभूत होणाऱ्या अनंत गुणांच्या समुच्चयाचा रामायणांत आढळ होतो. रामायणांतील साऱ्या प्रमुख व्यक्ती मानवी जीवनाचे अखंड आदर्श आहेत. म्हणूनच आदिकांडांत ' सर्व गुणसंपन्न मनुष्य कुठें आहे कां?' असा जेव्हां वाल्मिकीनें नारदाला प्रश्न केला तेव्हां नारदानें चटकन् उत्तर दिलें —

देवेष्वपि न पश्यामि कंचिदेभिर्गुणैर्युतम्
श्रूयतां तु गुणैरेभिर्यो युक्तो नरचन्द्रमाः ॥

अशा सर्व श्रेष्ठ नरपुंगवाची जीवनकथा म्हणजेच रामायण काव्य होय. रामचंद्रप्रभू जरी श्रीविष्णूचा अवतार मानला गेला असला तरी जीवनाच्या विविध टप्प्यावरील प्राप्त कर्तव्यें पार पाडून तो आपल्या अंगच्या उत्तम गुणांमुळें देवस्वरूप झाला असेंच म्हटलें पाहिजे.

सत्यनिष्ठ व एकवचनी

सत्यनिष्ठ व एकवचनी माणसांना बोलल्याप्रमाणें अक्षरशः वागायचें असल्यामुळें स्वतःच्या शब्दांची किंमत प्राणापेक्षाहि अधिक वाटते. अशा व्यक्तींना दुसऱ्यांच्या शब्दांचीहि किंमत कळते. म्हणून श्रीरामानें, पित्यानें कैकयीला दिलेलें वचन पूर्ण करण्याकरितां आपल्या नवपरिणित वधूबरोबर वनवासाचें दुःख भोगलें.

रामायणाचें खरें मर्म त्यांतील आदर्श कुटुंबव्यवस्थेंत आहे. पितापुत्र, मातापुत्र, बंधुबंधु, पतीपत्नी, धनिसेवक, राजा व प्रजा यांच्या परस्परांमधील धर्म, प्रीति व निष्ठेच्या

बंधनाचें नाजूक पण अत्यंत व्यापक स्वरूप रामायणांत पहावयास मिळतें. इतकेंच नव्हे तर रविंद्रनाथ टागोरांनीं आपल्या एका लेखांत म्हटल्याप्रमाणें रामरावणाच्या युद्ध प्रसंगाचा भाग रामसीतेच्या दांपत्यप्रेमाचें उज्वल स्वरूप दर्शविण्यासाठींच निमित्तमात्र झाला आहे. उत्तम गृहस्थाश्रमचा आदर्श लोकांपुढें ठेऊन जीवनाला घाट द्यायचा हा या काव्याचा उद्देश, तसेंच रामचंद्राच्या अवतार कार्याचें ध्येय आहे.

गृहस्थाश्रमाचें अलौकिक स्वरूप

आम्हां भारतीयांच्या जीवन परंपरेंत गृहस्थाश्रमाला अपार महत्व आहे. ' सर्वे सुखिनः सन्तु ' हें तर आमच्या संस्कृतीचें ध्येय वाक्य ! गृहस्थाश्रम वैयक्तिक सुखचैनी-साठीं नसून त्याचें योग्य परिपालन इतर आश्रमांच्या परिणतीसाठीं कसें करावयाचें, हा धडा प्रभु रामचंद्रानें आम्हांला शिकविला. त्यागवृत्तीच्या बळावर प्रतिकूल परिस्थितीशीं संघर्ष करून व वनवासाचें खडतर दुःख भोगून श्रीरामानें गृहस्थाश्रमाला अलौकिक स्वरूप प्राप्त करून दिलें. व गृहस्थी कणखर बाणा कळीकालालाही आव्हान देऊं शकतो, हें सर्वांना पटविलें. रामाचा हा शांतरसयुक्त गृहस्थधर्म करुणेच्या जलानें अभिषिक्त आहे म्हणूनच तो एवढा आकर्षक झालेला आहे.

कथेचा गाभा

कुटुंब व्यवस्था सुस्थीर राहण्यासाठीं कुटुंबांतील केवळ कर्त्या व्यक्तीच्याच नव्हे तर सर्व माणसांच्या ठिकाणीं कोणते मौलिक गुणविशेष असावयास पाहिजेत, याचें दर्शन रामायणांत घडतें. कुटुंबांतील एखादी व्यक्ति कैकयीसारखी दुष्ट वृत्तीची असली तरी तिचे दोष पोटांत घालून प्रत्येक माणसानें एकमेकांसाठीं त्याग केला पाहिजे. परस्परांतील जिव्हाळा व अंतीम श्रद्धा यांच्यावरच कुटुंब व पर्यायानें राष्ट्रसुखाची इमारत उभारली जाते. आज्ञा-पालन, शिस्त, संयम, कर्तव्यतत्परता इ० गुणांच्या पोषणामुळें गृहव्यवस्थेंत अव्यवस्था, अपवित्रता व अराजकता, कशी येत नाहीं, हा बोध रामायणाच्या वाचनानें सर्वांना मिळतो. गृहस्थाश्रमाची अभेद्यता हाच या कथेचा गाभा आहे. या अभेद्यतेचा भंग होऊं नये म्हणूनच आईबापांच्या प्रेमाच्या सोनेरी सांवलींत वाढलेली सुकुमार जानकी पतीच्या मागोमाग खालच्या मानेनें अरण्याचा मार्ग चालूं लागली. गृहस्थ धर्माचें परिपालन करण्यासाठीं लक्ष्मणानें रामचंद्रासाठीं सर्वथैव आत्मविलोप केला तेव्हां बारा वर्षांच्या प्रदीर्घ कालांत नववधू उर्मिलेनें अयोध्या नगरींतल्या भव्य प्रासादांतील शून्य दालनांत सर्वव्यापि पण मूक आक्रंदन केलें. आणि याच धर्माला स्थिर करण्यासाठीं श्रीरामानें अश्राप अन् कोमलांगी गर्भवती जानकीचा त्याग करून तिला पुन्हां अरण्यांत पाठवून दिलें.

जीवनाचें रहस्य

राम सीतेच्या जीवनाचें रहस्य हें असें अपुर्व व अद्‌भुत आहे. सध्याच्या युगांत नानाविध कारणांमुळें आमच्यामध्यें फुटीर वृत्ति व अश्रद्ध भाव बळावत आहेत.

लोकशाहीचा खरा अर्थ पुष्कळांना न समजल्यामुळें विशेषतः तरुण पिढीकडून वयोवृद्ध व ज्ञानवृद्ध ज्येष्ठ व्यक्तींचा अवमान केला जातो; अशावेळीं, रामायणांतील 'हींच राघवा हींच पैजणें' म्हणणाऱ्या लक्ष्मणाच्या विनम्र प्रवृत्तीचें पुन्हां एकवार दर्शन होऊन आजच्या जीवनाला योग्य तें वळणदार स्वरूप प्राप्त व्हावयास हवें.

नवमहाराष्ट्र राज्याची घडी बसविण्याचा काळ समीप आला आहे. अशावेळीं संघटना, शिस्त व संयम यांच्या सामर्थ्यावर पुढील यश अवलंबून आहे. म्हणूनच श्रीरामचंद्राचें चरित्र आजच्या काळांतहि आदर्श म्हणून पुढें ठेवलें पाहिजे.

भगवान् बुद्धाचे पट्टशिष्य आनंद हे एकदां त्यांना म्हणाले, " भगवान् ! इतर आचार्य, ईश्वर, सृष्टि, स्वर्ग आणि मोक्ष यांच्यासंबंधीं गप्पागोष्टी सांगतात आणि त्या बाबतींत आपण कांहींच बोलत नाहीं हें काय ?

'आनंद !' बुद्धदेव शांतपणें म्हणाले, " बाण लागल्यामुळें एक माणूस अत्यंत घायाळ होऊन पडलेला आहे ! त्यावेळीं त्याची शुश्रूषा करणाऱ्यान तो बाण कोणत्या दिशने आला, कोणी मारला, कां मारला, मारणाऱ्याचा वर्ण कसा होता, त्या बाणाची बनावट कोणत्या प्रकारची होती ? यासारखे प्रश्न विचारून त्याला सतावणें शोभेल का ? कीं त्याऐवजीं बाणामुळें झालेल्या जखमेवर मलमपट्टी करणें शोभेल ?"

" होय; दुसरी कोणतीही भानगड न करतां किंवा चौकशी न करतां जखमी झालेल्यास तात्काळ औषधोपचार करणेंच इष्ट होय. "

" खरें ना आनंद ! त्याचप्रमाणें ईश्वर, मोक्ष, यासंबंधींच्या गोष्टी करण्यापेक्षां आज माणसाचीं माणुसकीनें वागणें, त्याचें दुःख निवारण करणें, त्याला समाधानाच्या दोन गोष्टी सांगून त्याच्या मनाला आनंद देणें, यांचीच अत्यंत जरूरी आहे.

॥ श्रीसाईनाथ प्रसन्न ॥

महिला वस्तु भांडार

भरतकाम, विणकाम, शिवणकाम

यांस लागणारें सर्व साहित्य व भरतकामाचीं पुस्तकें
लोकर, गंगावनें आणि सौंदर्यप्रसाधानांचे व्यापारी.

छबीलदास रोड, दादर, मुंबई २८. (वेस्टर्न रेल्वे)

*** आमची कोठेंही शाखा नाहीं. ***

ब्रह्मीभूत भिक्षु श्रीकृष्णानंद सरस्वती

(साखरे महाराज)

व्यक्ति व कार्य

लेखक : **वि. पां. सातपुते**, मुंबई

सुप्रसिद्ध ज्ञानेश्वरी सांप्रदायिक ब्रह्मीभूत श्रीनानामहाराज साखरे यांचे स्वामीजी कनिष्ठ पुत्र होत. पूर्वाश्रमींचें नांव पुरुषोत्तम नारायण जोशी असें होतें. या जोशी घराण्यास साखरे आडनांव कां पडलें याचा सविस्तर वृत्तांत, तसेंच स्वामीजींचा कुलवृत्तांत इतर उद्‌बोधक माहितीबरोबरच ज्ञानेश्वरीच्या द्वितीयावृत्तीच्या प्रारंभीं स्वामीजींनीं स्वतःच्या शब्दांत दिला आहे.

स्वामीजींनीं शके १८६० मध्यें वयाच्या साठाव्या वर्षी चतुर्थाश्रम (संन्यास) घेतला व ते पौष शु. १ शके १८७५ या दिनीं पुणें मुक्कामीं समाधिस्थ झाले.

स्वामाजींचें कार्य

स्वामीजींच्या कार्याचा आढावा स्थूल मानानें घेऊं गेलें तरी बराच विस्तार होईल इतकें तें विशाल आहे. तरीही अपेक्षित बंधन पाळून हें करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

स्वामीजी ज्ञानेश्वरी प्रचारकार्यार्थ १९४३ सालीं मुंबईस आले. त्यावेळीं इतर अनेक धार्मिक ग्रंथांप्रमाणें ज्ञानेश्वरीहि दुर्मिळ होती. महागाईची कमान वाढण्याच्या सुरवातीचा तो काळ होता व धर्मग्रंथांच्या प्रकाशनांत गुंतविलेला पैसा लवकर मोकळा होत नसल्यामुळें त्यांचें नवीन प्रकाशन होणें दुरापास्त होतें. मराठीचा प्राणच असा ज्ञानेश्वरी ग्रंथ महाराष्ट्र वाचकांस उपलब्ध असूं नये, याचें स्वामीजींस फार वाईट वाटे व आपली ही मनोव्यथा प्रवचनादिकांतून ते प्रकट करीत.

' ज्ञानेश्वरी मार्गदर्शिका सूची ' हें स्वामीजींनीं प्रसिद्ध केलेलें पहिलें पुस्तक होय. यांत ज्ञानेश्वरीच्या कोणत्या ओंवीपासून कोणत्या ओंवीपर्यंत काय विषयाचें वर्णन आहे, याची क्रमवार मांडणी आहे. अशा प्रकारचा हा पहिलाच उपक्रम होता. या पुस्तिकेस प्रा. दांडेकर यांची प्रस्तावना आहे व स्व. सा. स. तात्यासाहेब केळकर यांनींही ' सह्याद्रि ' ' केसरी'च्या द्वारा या उपक्रमाचा गौरव केला. सदर सूचीचा अंतर्भाव ज्ञानेश्वरीमध्यें अकारादि वर्णक्रमपूर्वक यथाकाल करण्यांत आला.

' स्वस्त संत वाङ्मय प्रकाशन ' संस्था

वर म्हटल्याप्रमाणें ज्ञानेश्वरीच्या दुर्मिळतेबद्दल तळमळ व विचारप्रदर्शन चालू असतां स्वामीजींचा अनेक आस्थेवाईक व्यक्तींशीं परिचय घडून आला. जणूं स्वामीजींच्या

तीव्र इच्छाशक्तीचा परिणाम म्हणून कीं काय, (आतां कै.) अनंत गणेश पंडित, मु. हरिपूर सं: सांगली, यांनीं दोन हजार रुपये देणगी दिली. तसेंच श्री. मोतीराम नारायण देसाई, टोपीवाले यांनीं चार हजार रुपये दिले. आणखीही कांहीं लहानमोठ्या देणग्या मिळाल्या. सन १९४६ मध्यें स्वामीजींनी तत्कालीन कायद्याप्रमाणें ज्ञानेश्वरी प्रकाशनासाठीं परवानगी व कागद यासाठीं अर्ज केला व हीं दोन्ही १९४७ सालीं मिळाल्यावर १९४८ सालीं स्वस्त संत वाङ्मय प्रकाशन संस्थेचें पहिलें पुस्तक म्हणून ज्ञानेश्वरी प्रसिद्ध झाली.

योग्य तो लोकाश्रय मिळाल्यास संत वाङ्मय प्रसिद्ध करून अल्प किंमतीस देण्याचा आपला मानस आहे, असें स्वामीजी नेहमी सांगत असत व या उद्दिष्टास अनुसरून, जरी प्रकाशनकालीं महागाई व निधिस्थापना या कारणांस्तव किंमत १५ रुपये ठेविली तरी लवकरच ती रु. १२॥, १०, ९ व ८ अशा क्रमानें कमी करण्यांत आली.

स्वामीजींच्या अस्तित्वकालींच ज्ञानेश्वरीनंतर पुढील पुस्तकें प्रसिद्ध करण्यांत आलीं.

पुस्तक २ रें   सार्थ अमृतानुभव व चांगदेव पासष्टी (मार्च १९५०)

पुस्तक ३ रें   सटीप श्री एकनाथी भागवत [१९५२]

पुस्तक ४ (१) सटीप भावार्थ रामायण (श्री एकनाथ कृत) भाग पहिला. १९५५

,, ४ (२) सदर भाग दुसरा (१९५६)

,, ४ (३) सदर भाग तिसरा (१९५८)

क्र. ४ (१), (२) व (३), अमृतानुभव ३ री आवृत्ति (१९५६) व ज्ञानेश्वरी ३ री (शके १८७८) संस्थेच्या विश्वस्तांनीं स्वामीजींच्या समाधिकालानंतर प्रकाशित केली. अमृतानुभव २ री आवृत्ति (ऑक्टोबर १९५१) स्वामीजींनीं स्वतःच प्रसिद्ध केली. हीं सर्वच पुस्तकें त्या त्या प्रकाशनकालीं मिळत नव्हतीं. भावार्थ रामायणासाठीं तर चाळीस रुपये देण्याचीं लोकांची तयारी होती.

मुंबईचे एक उद्योगपति श्री. मनु सुभेदार यांच्याशीं स्वामीजींचा परिचय झाला. श्री. सुभेदार यांच्या 'सस्तुं साहित्य' या अमदाबाद येथील संस्थेशीं असलेल्या घनिष्ट संबंधांमुळें त्यांच्याद्वारां सदर संस्थेचें कार्य व त्याचा विस्तार यांची छाप स्वामीजींच्या मनावर पडली असावीसें दिसतें. शिवाय या सस्तु साहित्याचे संस्थापक भिक्षु अखंडानंद नांवाचे एक गुर्जरस्थ सन्यासीच होते. याचा कांहीं अंशीं परिणाम म्हणून स्वामीजींना प्रकाशन संस्थेचें वरीलप्रमाणें नांव ठेवण्याची स्फूर्ति झाली.

ज्ञानेश्वरांची प्रतिमा

सन १९४८ मध्येंच, स्वामीजींची कल्पना व मुंबईचे संतपरायण ख्यातनाम शिल्पकार श्री. तालीम यांचा कलावंत हात यांचा सुंदर संगम होऊन ज्ञानेश्वरांचीं चित्तवेधक प्रतिकृति तयार झाली. तत्संबंधीं सर्व हक्क श्री. तालीम यांनीं स्वामीजींस अर्पण केले. याच प्रतिमेची ठसाचित्रें संस्थेच्या कांहीं प्रकाशनांत देण्यांत आलीं आहेत. याचीच संगमरवरी मूर्ति तयार करून, तिची समारंभ व विधिपूर्वक प्राणप्रतिष्ठा पुण्याच्या मठांत

करण्यांत आली. प्रत्येक वर्षी माघ शु. ५ स मूर्तीच्या स्थापनेचा व शु. ६ स मठांतील ' श्री पुरुषोत्तम रुक्मिणी–पांडुरंग ' देवतेच्या स्थापनेचा वाढदिवस समारंभ होत असतो. मूर्तीकडे पाहून स्वामीजींनीं आळंदी पुण्यांत आणली असें भाविक लोक आजहि म्हणतात. हे शिल्प बनविण्याचा खर्च श्री. मोतीराम नारायण देसाई यांनीं दिला.

मार्गशीर्ष महिन्यांत गीताजयंती महाराष्ट्रांत व अखिल भारतांतहि अनेक ठिकाणीं साजरी केली जाते. ज्ञानेश्वरीनिष्ठेमुळें व प्रचारास चालना म्हणूनहि स्वामीजींनीं पुण्याच्या मठांत ज्ञानेश्वरी जयंती साजरी करण्यास प्रारंभ केला. ज्ञानेश्वरी ' शके बारासें बारोत्तरीं ' लिहिल्याचा उल्लेख आहे पण तिथिनिर्देश नाहीं. श्री एकनाथ महाराजांच्या ' शुद्धिपत्रकां 'त मात्र पुढीलप्रमाणें उल्लेख आहे :—' बहुकाल पर्वणी गोमटी । **भाद्रपदमास कपिलाषष्ठी । प्रतिष्ठानीं गोदातटीं ।** लेखन कामाठी संपूर्ण झाली ।। " या आधारावरून भाद्रपद व. ६ हा ज्ञानेश्वरी जयंतीचा दिवस धरून शु. १५ ते व. ६ असा सप्ताह पाळण्याची प्रथा स्वामीजींनीं सुरू केली, व इतरत्रही तसें केलें जावें अशी जाहीर विनति केली. याही उपक्रमाच्या प्रसारास केसरीकारांनीं साह्य दिलें. सप्ताहांत ज्ञानेश्वरी पारायण, भजन–कीर्तन, व्याख्यान–प्रवचनादि व ग्रंथराजाची समाप्तीच्या दिवशीं मिरवणूक असे विविध कार्यक्रम होत असतात.

ज्ञानेश्वरी मार्गदर्शिका सूची (पुस्तकरूप किंवा ग्रंथांतर्भूत) या उपक्रमाचा उपयोग पाठकास, वाचकास, अभ्यासकास व व्याख्यात्यास फार होतो. आपण विषयांत कोठें आहों हें नजरेसमोर राहातें.

पुण्यातील मठाचा जीर्णोद्धार स्वामीजींनीं " ज्ञानेश्वरी वाचन मंदिर " या नांवानें इ. स. १९२६ मध्यें केला. पूर्वीच्या कौलारू बैठ्या माळवदी वास्तूच्या ठिकाणीं, आज मध्यवर्ती जागीं पक्क्या बांधणीची एकमजली इमारत, पुढें आणखी एकदोन मजले वाढविण्याच्या तयारीनें बांधलेली उभी आहे. मंदिरांत इतर अनेक नैमित्तिक व प्रासंगिक कार्यक्रमांबरोबरच गेलीं सुमारें ९० पेक्षां जास्त वर्षे ज्ञानेश्वरी प्रवचन अखंड चालू आहे.

व्यक्ति व पुण्यस्मरण

स्वामीजींनीं ब्रह्मचर्याश्रमांतून चतुर्थाश्रमांत प्रवेश केला. बालपणापासून अत्यंत विरक्त वृत्ति. वडील बंधु तबलावादनपटु वासुदेवराव (ब्रह्मदेव) यांच्या सहवासांत दीर्घकाळ अगदीं खालच्या नैतिक पातळीच्या समाजाशीं संबंध येऊनहि, पूर्वसंस्कारामुळें स्वामीजींच्या वृत्तीवर परिणाम झाला नाहीं. सन १९०२ मध्यें एकाएकीं सर्वसंगपरित्यागाची बुद्धि होऊन त्याप्रमाणें केलें व नऊ महिने संपूर्ण मौनव्रताचें पालन केलें. आणि जरी पुढें सुखलाभ झाला, तरी प्रारंभीं लंगोटी व जानवें गमावीपर्यंत प्रसंग आला होता. या कसास स्वामीजी उतरले.

मठाचा जीर्णोद्धार व प्रकाशन संस्थेस चालना या कार्यांच्या प्रारंभीहि स्वामीजींच्या वांट्यास उपेक्षा व विरोध हींच आलीं. परंतु जों जों हीं कामें नांवारुपास

आलीं तों तों विरोध मावळत चालला व आधींचे उपेक्षक 'बुवांनीं (स्वामीजींनीं) फारच उत्तम कार्य केलें.' असें म्हणूं लागले व आजहि म्हणत आहेत.

प्रकाशन संस्थेच्या बाबतींत अक्षरशः 'शेंडीपासून तयारी'ची परिस्थिती होती. स्वतः संन्यासी असल्यामुळें स्वामीजींस व्यक्तिगत असें कांहीं करण्याची गरज नव्हती. परंतु मराठी वाचकांच्या कळवळ्यानें स्वामीजी या कार्यास प्रवृत्त झाले. निधि गोळा करतांना स्वामीजींचा विविध स्वभाववैचित्र्याच्या व्यक्तींशी संबंध आला. परोपदेश, उपेक्षा, अवहेलना, व तिरस्कारही या कामीं त्यांच्या वांट्यास आला पण स्वामीजींनीं आपल्या लोककल्याणकारी उद्दिष्टावर दृष्टि ठेवून श्री एकनाथांच्या भिक्षुगीतेंतील भिक्षु-प्रमाणें देहापासून प्राप्त झालेले अनुभव देहाच्या हवालीं करून स्वतः निर्विकार राहिले

स्वामीजी अत्यंत निस्पृह व म्हणून स्पष्ट वक्ते, सरळ स्वभावी असे होते. त्यांना ज्ञानेश्वरीव्यासंगासंबंधीं योग्यता असूनही थोडासुद्धां अभिमान नव्हता. स्वामीजी प्रकर्षानें प्रसिद्धि पराङ्मुख होते म्हणूनच विशाल कार्य करूनही तें बहुजन समाजास बरेच अज्ञात आहेत. त्यांचा 'सांप्रदायिक' मठ नाहीं. शिष्यपरिवारादि पंथ वा परिग्रह नाहीं.

याप्रमाणें अवतारकार्य समाप्त झाल्यावर प्रारंभीं म्हटल्याप्रमाणें स्वामीजींचा समाधिकाल पौष शु. १ शके १८७५ या दिवशीं झाला. त्यांचें देहावसान मुंबईत झालें व त्यांच्या इच्छेप्रमाणें, श्री नाना महाराज साखरे यांच्या समाधिस्थानाशेजारींच पुण्यास स्वामीजींस समाधि देण्यांत आली. कोणत्याही प्रकारचें दृश्य स्मारक न करण्याच्या अटी-वरच ॐकारेश्वरीं समाधीस परवानगी मिळाल्यामुळें समाधीचें दृश्य चिन्ह तेथें आज तरी दिसत नाहीं. पुण्याचें ज्ञानेश्वरी वाचन मंदीर व प्रकाशन संस्थेचा व्याप हींच स्वामीजींचीं स्मारकें आहेत.

'......ज्यांनीं........घडिलें मानवतेचें मंदिर, परि जयांच्या दहनभूमीवर, नाहिं चिरा, नाहीं पणती, तेथें कर माझे जुळती.'

या कव्युक्तीनें हें पुण्यस्मरण संपवितों.

जैसें डोळ्यां अंजन भेटे । ते वेळीं दृष्टीसी फांटा फुटे ॥
मग वास पाहिजे तेथें प्रगटे । महानिधी ॥ ज्ञानेश्वर.

ही कदाचित् कविकल्पना असेल—पण डोळे काळजीपूर्वक तपासून अचूक चष्मा बनवून घेतल्यास, शतायुषी झालांत तर दृष्टि स्वच्छ रहाते हें सत्य आहे.

याकरितां **निर्दोष चष्मे** बनविणार

शेंडे आणि कंपनी

बोरभाट लेन, गिरगांव, मुंबई ४ यांचा सल्ला घेऊन निरधास्त रहा.

बाहेरगांवीं फ्रेम्स, लेन्सीस् व प्रिस्क्रिप्शनप्रमाणें चष्मे बनवून ऑर्डरप्रमाणें पाठवूं.

श्रीसाईसच्चरित – गद्यानुवाद

लें० : एक साईभक्त

अध्याय तिसरा
(उत्तरार्ध)

हें संपूर्ण चराचर विश्व भगवत्स्वरूपच आहे. परंतु भगवंत या विश्वाच्या पलिकडचा असून परात्पर परमात्मा आहे. ईश्वर संसारापासून अभिन्न आहे. पण संसार परमात्म्यापासून भिन्न आहे. संसारांतून सर्व अनुभूति होत असून त्याचें अधिष्ठान ईश्वर आहे. भगवंतांचीं पूजास्थानें अष्ट–प्रकारचीं आहेत. प्रतिमा, स्थंडिलादि यांच्या तुलनेनें गुरू श्रेष्ठ आहेत. श्रीकृष्ण स्वतः पूर्णब्रह्म असतांनाहि त्यानें सांदिपनी चरण धरले. सद्गुरूस्मरण केल्यानें नारायण संतुष्ट होतो. 'माझ्यापेक्षां मला माझ्या सद्गुरूचें स्तवन अधिक आवडतें.' असें सद्गुरूंचें मोठेपण असून, त्यांचा महिमा गहन आहे. गुरूभजनाला जो पाठमोरा असतो तो खरोखरच अभागी व पापी आहे. स्वतःच्या सुखांत तो माती कालवीत असून, जन्ममरण येरझारा तो भोगीत असतो. 'पुनरपि जननं, पुनरपि मरणं' हें भ्रमण नित्य मागें लागलें आहे, म्हणून आपण गुरूकथा श्रवण करूंया व आपला उद्धार करूंया. संतमुखांतून सहजपणें निघालेल्या गोष्टी अविद्या नाहींशीं करून अतीसंकटसमयीं त्या आपलें रक्षण करतात, म्हणून त्या आपण आपल्या हृदयांत सांठवून ठेवूंया. कशी वेळ येईल तें कळत नाहीं व बाबा कसा मेळ घालतील हेंही नलगे. हा सगळा अल्लामियाचा खेळ आहे. प्रेमळ भक्त फक्त प्रेक्षक आहेत. बुद्धिमत्ता नसतांना सबळ दैवामुळें बाबांसारखे प्रबल गुरू लाभले हाही त्यांचाच खेळ होय.

ग्रंथ प्रयोजन कोणतें व मला जें आश्वासन दिलें त्याबद्दल आपणांस सांगितलें व त्यामुळें 'मत्परत्व' आणि 'मत्पूजन' याचें निरूपणही झालें.

आतां, श्रोतेजनहो, श्रीसाईबाबांचें शिरडीस कसें आगमन झालें याविषयीं आपण पुढील अध्यायीं श्रवण कराल. क्षणभर संसारापासून अलीस होऊन सर्व लहानथोर भोळे भाविकहो, हें वेगळें असें श्रीसाईचरित्र ऐका. श्रीसाई निर्विकारी आणि नटनाटकी अवतारी असले तरी प्रापंचिक व्यवहारांत माया कार्यानुसारप्रमाणें वागत असतात. 'समर्थ साई' या छोट्याशा मंत्राच्या जपानें ज्याच्या पवित्र पदांचें नित्य ज्ञान होत असतें, तो भक्तभाव मोक्ष सूत्रें हालवित असतो. त्याचें चरित्र पावन आहे. एवंच श्रीसाईचरित्र असून तें वाचणाराचें आणि ऐकणाराचे मुख, कान आणि

अंतरंग पवित्र करणारें आहे. प्रेमानें या कथा तुम्ही श्रवण केल्यास तुमची भवदुःखें नाहींशीं होतील. कृपाघन श्रीसाई तुमच्यावर कृपा करील व तुम्हास शुद्धज्ञानाची प्राप्ति होईल. लय, विक्षेप कषाय रसास्वाद हे श्रवणास अपायकारक आहेत; ते दूर सारा म्हणजे श्रवण सुखदायक होईल. व्रत, उद्यापन, उपवास,शरीरशोषण व तीर्थयात्रापर्यटण यांची जरूरी नाहीं. एक चरित्रश्रवण पुरें आहे. अकृत्रिम प्रेमानें भक्तिवर्म जाणून घेतल्यानें परम परमार्थ लाभेल आणि अविद्येचा व विषमतेचा नाश होईल. इतर साधनीं किती शीण होतो हें माहीत नाहीं म्हणून हें साई चरित्र श्रवण करूं या आणि संचित व क्रियमाण थोड्या प्रमाणांत तरी करून घेऊं या. कृपण कोणत्याहीं गांवी वावरत असला तरी रात्रंदिवस त्याच्या चित्तासमोर जसा पुरलेला ठेवा दिसत असतो तसेंच श्रीसाई अहर्निश आमच्या मनीं राहोत.

अशारीतीनें श्रीसंतजनांनीं प्रेरित केलेला आणि हेमाडपंतांनीं रचलेल्या श्रीसाई-समर्थसच्चरित्राचा ग्रंथप्रयोजनानुज्ञापनं नामें तिसरा अध्याय संपूर्ण झाला.

॥ श्री सद्गुरु साईनाथार्पणमस्तु ॥ ॥ शुभं भवतु ॥

अध्याय चवथा

श्रीसाईबाबांचे शिरडीस आगमन.

श्रीगणेशास, सरस्वतीस, गुरूंस, कुलदैवतास, सीतारामचंद्रांस आणि साईनाथांस नमस्कार. पूर्वीच्या दोन अध्यायांत मंगलचरण आणि ग्रंथप्रयोजन सांगून अधिकारी अनुबंध याविषयीं संपूर्ण निरूपण केलें. आतां संत कोणत्या निमित्तानें या भूलोकावर अवतार घेतात. असें काय त्यांचें कर्म खडतर असतें कीं, त्यामुळें त्यांना पृथ्वीवर यावें लागतें. श्रोतेहो, ऐका. मी आपल्या पायाच्या धुळीचा एक कण आहें. मला आपल्या अवधान कृपेची अपेक्षा आहे आणि ही मागणी करतांना मला मुळींच लाज वाटणार नाहीं. संतचरित्रें आधींच गोड असतात, त्यांत हें साईकथामृत ऐकून साईच्या अनन्य भक्तांना आनंद वाटेल.

ब्राह्मण आश्रमवर्णांची हेळसांड करीत आहेत; शूद्र ब्राह्मण होऊं पाहत असून धर्माचार्यांची मानखंडणा करीत आहेत व त्यांना दंडण करूं पहात आहेत. कोणी धर्मवचन मानीत नाहींत. घरोघरीं सर्वच विद्वान् असून एकमेकांची एकमेकांवर ताण आहे आणि कोणी कोणाचें मानीत नाहींत. सेव्यासेव्य, भक्ष्याभक्ष्य आणि आचार विचार यांकडे पूर्ण दुर्लक्ष करून ब्राह्मण सर्वांसमक्ष मद्य-मांस यांचें सेवन करीत आहेत. वर धर्माचें पांघरूण घालून आंत अत्याचार चालविले जात आहेत. जातीपंथद्वेष माजून राहिले असून लोक भंडावून गेले आहेत. ब्राह्मण संध्यास्नानाचा कंटाळा करीत आहेत. कर्मठ अनुष्ठान विसरत आहेत आणि योगी जपतप ध्यान टाळीत आहेत. हीच वेळ संतावतरणाची असते. लोक परमार्थ विचाराला विन्मुख होऊन धन, मान, दारा, पुत्र यांतच सर्व सुख मानूं लागले म्हणजे संत अवतार घेत असतात.

उवा घालविण्यासाठीं खात्रीलायक ठरलेलें ‘ लायसॉफ तेल ’ वापरा

ज्यावेळीं जन धर्मग्लानीमुळें आत्यंतिक लाभाला मुकत असतात, कामोपासनांना बळी पडून बहकून जातात व आरोग्याला व ऐश्वर्याला पारखे होऊन स्वतःचा उद्धार करून घेण्याचा मार्ग चुकत असतात, अशावेळीं, आणि धर्मजागृति करण्यासाठीं, वर्णाश्रमधर्माचें संरक्षण आणि धर्माचें संस्थापन करून दीन दुबळ्यांचें संरक्षण करण्याकरितां संत या पृथ्वीवर अवतीर्ण होतात. संत स्वतः मुक्तच असतात; परंतु दीनोद्धारासाठीं नेहमीं तत्पर असल्यामुळें केवळ लोकांच्या कल्याणासाठीं ते जन्म घेत असतात. निवृत्तीचा पाया भरून प्रवृत्तीच्या डोल्हाऱ्या सभोंवतीं ते परमार्थाचें मंदिर उभारतात व आपल्या भक्तांचा सहजासहजीं उद्धार करतात. धर्मकार्य व धर्मजागृति हेंच त्यांचें अवतार कार्य. याची परिपूर्ति झाली म्हणजे ते आपला अवतार समाप्त करीत असतात.

ईश्वर सकल जगाला आनंद देणारा प्रत्यक्ष परमेश्वर, तोच गुरु असून जणूं काय सुख देणारा, भगवान् शंकरच आहे. निरतिशय प्रेमानें स्पंदणारा असून नित्य, निरंतर अभेद असा आहे. देशकाल वस्तू भेद तो जाणत नाहीं आणि परिच्छेदातीत असा आहे. परा, पश्यंति, मध्यमा आणि वैखरी या चारी वाणी ज्यांचें वर्णन करतां करतां थकल्या; वेदांचेंही चातुर्य त्याच्यापुढें चालूं शकलें नाहीं व 'नेति नेति' म्हणून त्यांना हार खावी लागली त्यांचें वर्णन करतां करतां षट्शास्त्रें, षड्दर्शनें आपली बुद्धि चालत नाहीं म्हणून लाजली, पुराणें, कीर्तनें थकलीं. अखेर कायावाचा मनें करून केलेलें नमन हेंच उत्तम साधन ठरलें. संत साईचें चरित्र असें आहे कीं, ज्यांच्या लीला अतिशय विचित्र असून ज्यांच्या पवित्र कथा ऐकतांच ऐकणारांचे कान पावन होत असतात. तेच सकळ इंद्रियांचें चालक असून ग्रंथ रचण्यास बुद्धि देणारे तेच आहेत. त्यांचें चरित्र यथाक्रम सहजासहजीं सुचण्यास तेच कारण होत. ते सर्वांच्या आंत भरलेले आहेत. मग मी निष्कारण काळजी कां करावी? त्यांचें एकेक गुण आठवितांना वृत्ति तटस्थ होते. मग त्यांचें वाचेनें वर्णन मी कसें करूं शकणार? तें कथन करूं म्हटलें तर मानता दृढ होते. नाकानें फुलांचा वास घेतांघेतां त्वचेला शीतोष्ण समजतें. डोळ्यांनीं सौंदर्यसुख उपभोगितां येतें, आपलें आपल्यालाच सुख लाभतें. जिभेला साखरेची गोडी कळते; परंतु तिचें वर्णन करतां येत नाहीं. तसेंच साईगुणवर्णन करूं म्हटलें तर तें मी विशद करूं शकत नाहीं. सद्गुरुंच्या मनांत येईल त्यावेळीं ते प्रेरणा देऊन आपल्याच लोकांकडून जें अनिर्वचनीय आहे तें वचनीय करून देतील. हा केवळ शिष्टाचार नाहीं. मी मनापासून सांगत असून आपण अवधान द्यावें म्हणून प्रार्थना करीत आहें.

गाणगापुर, नृसिंहवाडी, औदुंबर किंवा भिल्लवडी ही जशीं क्षेत्रें आहेत, त्याचप्रमाणें शिरडी हें गोदावरी नदीच्या तीरावर असलेलें पुण्यक्षेत्र आहे. गोदावरीचा तीर, तिचें पाणी आणि तेथून वाहणारा शीतल वारा हीं इतकीं पवित्र आहेत कीं तीं संसार संकटांचा नाश करणारीं आहेत. गोदा महात्म्य अतिशय गोड असून

तें जगांत प्रसिद्ध आहे. कारण हिच्या तीरावर एकापेक्षां एक धुरंधर असे संत महात्मे अवतीर्ण झालेले आहेत. हिच्या तीरावर अनेक तीर्थे वसलीं असून तेथें वारी केली असतां सर्व संकटांचा ऱ्हास होतो. येथें स्नान करून जलपान केलें असतां भवरोग नाहींसे होतात असें पुराणांत वर्णन केलें आहे. ती ही गोदामाता अहमदनगर जिल्ह्यांत कोपरगांव तालुक्यांत, कोपरगांवाजवळच शिरडीचा मार्ग दाखविते. नदी ओलांडून पलीकडील तीरावर तीन कोसांवर असलेल्या निमगांवांत टांग्यानें प्रवेश करतांच समोरच शिरडीचें दर्शन होतें.

निवृत्तिनाथ, ज्ञानदेव, मुक्ताबाई, नामदेव, जनाबाई, गोराकुंभार, गोणाई, तुकाराम महाराज, नरहरी, नरसी मेहता, सजन कसाई, सांवतामाळी वगैरे संत मंडळी होऊन गेली. हल्लीं बरेच संत झाले. हे सर्व वसुधैव कुटुंबी असून रंजल्यागांजल्यांचे आधार आहेत. संतशिरोमणी रामदासस्वामी गोदातीर सोडून जगाच्या उद्धारासाठीं कृष्णा माईच्या तीरीं प्रकट झाले. तसेंच शिरडीची पुण्याई म्हणूनच हे योगेश्वर साई जनतेच्या उद्धारासाठीं गोदे ठायीं अवतीर्ण झाले. परीसाचा स्पर्श होतांच लोखंडाचें सोनें होतें. संताना ही उपमा लावतां येते; परंतु संतांची कृति इतकी अलौकिक असते कीं ते आपलें रूपच आपल्या भक्तांना देतात. भेदभाव विसरून हे स्थिरअचर ब्रह्मस्वरूप आहे. आपणासहीतच ही विश्वसंपत्ति आहे. हें सर्व ब्रह्माचें वैभव आहे हें अखिल विश्व म्हणजे मीच आहें आणि मी म्हणजेच विश्व असा जेव्हां बोध होईल, तेव्हां काय त्या सुखाचा लाभ मी किती वर्णन करूं ? परम सद्भावाला पावेल तो भक्त.

(अपूर्ण)

सूड भावना सोडा

कोणी अपकार केला तरी त्याचा सूड घेऊं नका. सूड भावनेचा आनंद क्षणिक आहे. परंतु सूड न उगवतां जो क्षमाशीलतेनें वागतो, त्याचा आनंद चिरंतन काळ टिकणारा असतो. एखाद्यानें फार मोठ्या प्रमाणांत दुःख किंवा दगा दिला असला तरीहि त्याला अपकार न करतां मनाचें सांत्वन करा.

— संत तिरुवल्लुवार.

उवा घालविण्यासाठीं खात्रीलायक ठरलेलें 'लायसॉफ तेल' वापरा

संस्थान व्यवस्थापक समिति

अध्यक्षांच्या आसनावरी बसती सावंत ।
परशुराम कृष्णाजी नांवें असती दयावंत ॥ १ ॥

उपाध्यक्षपदिं तात्यासुनू बाजीराव नटले ।
गुणें बुद्धिच्या अल्पवयांतहि श्रेष्ठपदीं चढले ॥ २ ॥

केडगांविच्या पाहुनि भेदा ज्यांच्या हृदयीं खेद ।
करिशी सावंता नागेशा विश्वस्तांचा मोद ॥ ३ ॥

तुझ्या लाडक्या हेमाडाच्या गजानना पुत्रा ।
दोन वार तूं निवडुनि आणिसि चिटणीस करि तूं तत्रा ॥४॥

त्र्यंबकसुनु हरी शेळके शिरडीचे उमदे ।
सध्यां असती पदा चिटणीसा ना कोणा नड दे ॥ ५ ॥

घटनेचे नियमांचे तैसे वाचन सखोल ज्यांचे ।
शालिग्रामा करिशि प्रमुखा तूं अपुल्या खजिन्याचे ॥ ६ ॥

रावसाहेबानंदरावसुनु कुळिचे थोरात ।
वर्तन कपडे दिसे शोभुनी ज्यांचे थोरांत ॥ ७ ॥

खजिना पाहती मुंबईचा परि खर्चे काटकसरी ।
सत्वर तापी परी मनाचा थोरपणा अंतरीं ॥ ८ ॥

चिरंजीव हृणमंताचे कोते नामें त्र्यंबकराव ।
पंचायतिचे चिटणिस असुनि देत्वत्सेवा वाव ॥ ९ ॥

देउनि राजीनाम्या पडले सत्वरि बाहेरी ।
जगतापांचे नाना करिती भाउ काळजी दुरी । ॥१०॥

हणूमंतसुनु कुळीं शेळके पुत्र विश्वनाथ ।
समितीमध्यें येण्या देती बाजिराव हात ॥११॥

एका दगडानें दो पक्षी मारिति कौशल्यानें ।
लगाम सत्ता भाऊ हातीं ठेविति सातत्यानें ॥१२॥

रामचंद्र पाटीलहि कोते निश्चित वृद्ध करारी ।
समाधि मंदिरिं ज्यांच्या योगें राहे विश्वमुरारी ॥१३॥

उत्तम कोते भाउ भाउ कुळिंच्या राजारामा ।
निवडुनि आणी बाजिराव ये दण्डभेद तो कामा ॥१४॥

साङ्कु गोंदकर हरी शेळके नांव रावसाहेब ।
पंचायतिचे प्रमुख पंच त्या तुझ्या राधनीं दाब ॥१५॥

जालन्यांतुनि आणि निवडुनि चव्हाण बापूराव ।
त्वत्सेवेचा होइ ज्या मनीं अधुना प्रादुर्भाव ॥१६॥

सरस्वतीच्या चित्रगृहाचे मालक श्रीपतराव ।
भजन पूजनीं नाम कीर्तनीं ज्यांचा मोठा भाव ॥१७॥

पकडति भाऊ ज्यांना करण्या आबासंगें द्वंद्व ।
दळवि, बोरकर, रेळे, जयकर, भट बुद्धी करि पक्क ॥१८॥

सोनवणे साळुंके भाऊ बाजिरावचे आप्त ।
निवडुनि आणि मान करूनि दे सभासदांचा प्राप्त ॥१९॥

दामूअण्णासुत दत्तात्रय नाना कृश ती मूर्ति ।
विश्वस्तापदिं जानकि तनया केली प्रथम नियुक्ती ॥२०॥

— बाबांचे बाळाचें बाळ.

शेवाळीनें आच्छादिलेला तलाव पाहून या तळ्यांत पाणीच दिसत नाहीं असें कोणी म्हणेल. पाणी पहावयाचें असेल त्यानें शेवाळी दूर करण्याचे श्रम घेतले पाहिजेत म्हणजे त्याला पाणी दिसून येईल. त्याचप्रमाणें मायेचें पटल डोळ्यावर आलेल्या डोळ्यांनी समोंवार पाहणाऱ्यास ईश्वर कसा दिसेल ? ईश्वर पहावयाचा तर मायेचा पडदा दूर सारला पाहिजे.

—श्रीरामकृष्ण

एका संताच्या मुखांतून निघालेले सुखाचे उपाय

****

अनुवादक : भवानीशंकर नीळकंठ वागळे

१. नित्य प्रातःकाल ईश्वरस्मरण करण्यासाठीं कांहीं धन खर्च करावें लागतें का ?

२. प्रत्येक प्रसंगीं विनयपूर्वक वर्तन ठेवण्यासाठीं धन खर्च करण्याची आवश्यकता आहे का ?

३. आपणाशीं व्यवहार करणाऱ्या प्रत्येक माणसाशीं क्रोधारहित प्रेमानें बोलण्यास धनाची जरूरीं आहे का ?

४, प्रतिकूल प्रसंगीं न घाबरतां धैर्यानें तोंड देण्यास धनाची आवश्यकता आहे का ?

५. आपल्या परिचयांत येणाऱ्या प्रत्येक माणसास योग्यप्रकारें आदर सत्कार करण्यास धन लागतें का ?

६. आपल्या पत्नीकडे सन्मानपूर्वक दृष्टीनें पाहण्यास धनाची जरूरी आहे का ?

७, माता–पित्याच्या आज्ञेचें पालन करण्यास धनाची जरूरी आहे का ?

८. नित्याचें कार्य करीत असतांना ईश्वरस्मरण करण्यासाठीं धन लागतें का ?

९. प्रत्येक प्रसंगीं सत्य बोलण्यासाठीं व समाधान वृत्तींत राहण्यासाठीं धनाची जरूरी आहे का ?

१० आपलें चारित्र्य सुधारून आध्यात्मिक उन्नतीसाठीं उपाय करण्यास धनाची आवश्यकता आहे का ?

११ ज्ञानी व सज्जन पुरुषांच्या संगतींत किंवा सान्निध्यांत राहून त्यांच्या उत्तम गुणांचें अनुकरण करण्यास धनाची आवश्यकता आहे का ?

१२ नित्य मोकळ्या हवेंमध्यें फेरफटका मारून आपलें आयुरारोग्य वाढविण्याचा प्राकृतिक उपाय करण्यास धन खर्च करण्याची जरूरी आहे का ?

१३ आत्म्यांमध्यें, स्थित असलेल्या अखंड आनंदाचा अनुभव घेण्यास धन लागतें का ?

१४ नित्य नेमानें एक तास सच्चिरित्र वाचून ज्ञानबोध घेण्यास धन लागतें का ?

१५ प्रत्येक समयीं प्रत्येक स्थितीमध्यें संतोष मानून सुख प्राप्त करून घेण्यास धनाची जरूरी आहे का ?

१६ प्रारब्धाला दोष न देतां प्रयत्नशील बनण्यास धनाची आवश्यकता आहे का ?

या सर्व प्रश्नांचें उत्तर अर्थात नाहीं असें ठरलें म्हणजे ' धनाविना सुख कोठें ' या मिथ्यावादांत पडण्याचें काय कारण ? प्रत्येक माणसानें आपलें जीवन सुखी करण्यासाठीं

वर नमूद केलेल्या प्राकृतिक उपायांची कास धरली पाहिजे. केवळ धनानें सुख प्राप्त होतें ही समजूत चुकीची आहे अतएव त्याज्य आहे. अत्यंत श्रीमंत व वैभवपूर्ण पुरुषांना त्यांचे याबद्दल मत विचारल्यानंतर त्यांच्याकडून असे उद्गार निघतात कीं, त्यांची समग्र संपत्ति त्यांना सुख प्राप्त करून देण्यास असमर्थ आहे. मनाची स्थिर वृत्तिच मानवाला सुख, शांति व संतोष यांचा परिचय करून देते. आणि अशी ही स्थिर वृत्ति ज्याच्या पाशीं आहे तो गर्भश्रीमंतांपेक्षां अधिक सुखी आहे असें समजण्यास मुळींच हरकत नाहीं. प्रत्येक मानवानें आपल्या भोंवतालीच्या विलोभनीय वस्तूंचा लोभ न धरतां केवळ सत्याचें पालन करून वस्तूंमात्रांमध्यें ईश्वराला पाहाण्यास शिकलें पाहिजे. आणि मग तें परिपूर्ण सुख फार दूर नाहीं !

तक्ता क्रमांक ४

श्री साई ली ला

मालकी व तत्संबंधीं इतर तपशील

(१) प्रकाशन स्थळ : ईस्ट अँड वेस्ट इं. कं. बिल्डींग ४९।५५ अपोलो स्ट्रीट, फोर्ट, मुंबई १.

(२) प्रकाशनाचें स्वरुप : मासिक

(३) मुद्रकाचें नांव : शरद कृष्णाजी सापळे
राष्ट्रीयत्व : भारतीय
पत्ता : रुक्मिणी निवास, मोरबाग रोड, दादर, मुंबई १४.

(४) प्रकाशकाचें नांव : नागेश आत्माराम सावंत
राष्ट्रीयत्व : भारतीय
पत्ता : ईस्ट अँड वेस्ट इं. कं. बिल्डींग, ४९।५५ अपोलो स्ट्रीट, फोर्ट, मुंबई १.

(५) संपादकाचें नांव : नागेश आत्माराम सावंत
राष्ट्रीयत्व : } वरीलप्रमाणें
पत्ता : }

(६) पत्राची मालकी : श्रीसाईबाबा शिरडी संस्थान
व्यवस्थापक विश्वस्त—नागेश आत्माराम सावंत.
पत्ता : वरीलप्रमाणें

मी नागेश आत्माराम सावंत असें जाहीर करतों कीं, वर दिलेला तपशील माझ्या माहितीप्रमाणें खरा आहे.

प्रकाशकाची सही
ना. आ. सावंत
प्रकाशक

फेब्रुवारी, १९६०

या महिन्यात भक्तांची गर्दी शिरडीस नेहमीप्रमाणे होती.

कीर्तन :—ह. भ. प. पोपटबुवा लोहणेकर, श्री. ह. भ. प. जेऊरकर बाबा, श्री. ह. भ. प. तुकाराम गोसावी उज्जैन, श्री. द. दा. ऊर्फ नानासाहेब रासने से. ट्र. श्री. श्री. बा. ऊर्फ बाबुराव देव ठाणे, से. ट्र.

नाट्यछटा :—श्री. उमाकांत जगन्नाथ कर्णिक पुणे, श्री. द्वारकानाथ गोविंद कर्णिक पुणे.

गायन :—श्री. श्रीमतीबाई नार्वेकर, मुंबई, श्री. कौसल्याबाई लाखे खेड, श्री. लक्ष्मण मालेकर नासिक पंचवटी.

नवयुग डॉन्सपार्टी कोपरगांव यांचा नृत्यकार्यक्रम झाला. मेसर्स संजिवन आणि पार्टी पंचवार्षिक योजना भारतसरकार प्रचारकार्य हजेरी.

महाशिवरात्री निमित्त गांवांतून श्रीच्या पालखीची मिरवणूक, कीर्तन वगैरे.

हवापाणी बरी आहे.

कै. अण्णासाहेब दाभोळकर वाचनालय

गेल्या कांहीं दिवसांत शिरडी येथील कै. आण्णासाहेब दाभोळकर वाचनालयास ज्यांनीं देणगीरूपानें पुस्तकें व मासिकें दिलीं त्यांची साभार पोंच पुढीलप्रमाणें:-

१ श्री. लक्ष्मीशंकर जटाशंकर त्रिवेदी, मुंबई—श्री भगद्गीता (हिंदी), २ श्री. पर्शराम एल. खिलनानी, राहुरी—२४ पुस्तकें (इंग्रेजी), ३ श्री. चंद्रकांत नागेश सावंत, मुंबई—२० पुस्तकें (मराठी), ४ श्री. विनायकराव घाटे, शिरडी—कल्याण मानवता अंक (हिंदी,) ६ सौ. लक्ष्मीबाई नानासाहेब कुळकर्णी बेळगांव—चंद्रहास आख्यान (हिंदी) ६ श्री. हनुमान प्रसाद पोद्दार, गोरखपूर गीता प्रेस—हिंदी कल्याण मासिक सुरू केलें ७ श्री. वैद्य रामभाऊ मोगे, संपादक मुंबई—आरोग्य मित्र मासीक सुरू केलें. ८ श्रीमती कमलाबाई चौगुले, संपादिका—वार्ताविहार साप्ताहिक हें सुरू केलें.

व्यवस्थापक समीति या सर्वांचे आभारी आहे.

श्री साईलीला

7

★ पुण्यतिथी विशेषांक

स्थापना १९१६

साईबाबांच्या

मूर्ती पूजेचीं भांडीं

व

चांदीचे

सोन्याचे

मोत्यांचे

सर्व प्रकारचें दागिने तयार करणारी मुंबईतील विश्वासू सुप्रसिद्ध पेढी

ई. आर. मालपेकर

जितेकर चाळ, ठाकुरद्वार, मुंबई नं. २

श्री साई वाक्सुधा

"मी जरी निजधामास गेलों, देहानें तुमच्यांत वावरत नसलों, तरी एक गोष्ट निश्चित समजा, व माझ्या शब्दावर पूर्ण विश्वास ठेवा कीं समाधिमधून माझीं हाडें कोणत्याही प्रसंगीं तुम्हांला निर्भयतेचें आश्वासन देत राहातील. मीच काय परंतु माझी समाधि तुमच्याशीं सुखदु:खाच्या गोष्टी बोलत राहील. मात्र तुम्ही माझ्याठायीं पूर्ण श्रद्धा ठेवा. शरणांगतीचा मार्ग स्वीकारा; मग मी नेहमीं तुमच्या सांगाती आहें असें समजून चाला. मी दृष्टिआड होईन आणि मग आमचें कसें होईल ही चिंता करूं नका. जो अनन्यभावें मला शरण येतो व माझें चिंतन अहोरात्र करतो त्याचें माझ्यावर ऋण झालेलें असतें. अशा माझ्या भक्ताचा उद्धार करून तें ऋण मी फेडीत असतों."

— श्रीसाईसच्चरित

श्रीसाईलीला

[शिरडी संस्थानचें अधिकृत मासिक]

वर्ष ३८ वें] आक्टोबर १९६० [अंक ७ वा

" पुण्यतिथ्योत्सव विशेषांक "

: संपादक :

नागेश आत्माराम सावंत

वार्षिक वर्गणी रु. ५ (ट. ख. सह)

टे. नं. २५१२७४

: कार्यालय :

ईस्ट ॲण्ड वेस्ट इं. कं. बिल्डिंग, ४९/५५ अपोलो स्ट्रीट, फोर्ट, मुं. १

या अंकांत —

विषय		पृष्ठ
प्रिय वाचक —	...	३
कर्तव्यनिष्ठेचा भव्य आदर्श भरत	...	५
जीवन मम विकसित कर	...	८
‘ एकला चलो रे ’	...	११
ज्ञानेश्वरांच्या कार्याची महति	...	१२
बाबांचें पुण्यस्मरण	...	१५
श्रीसाईबाबा आणि त्यांची शिकवण	...	१७
माणुसकीचीं मोत्यें !	...	२६
जेथें भाव अपरंपार	...	३१
समर्थांचें सामर्थ्य	...	३४
ज्ञानेश्वर माऊलीचें पसायदान	...	३६
माता मदालसेचा पुत्रांस सदुपदेश	...	३८
कै. तात्याबा कोते यांचे अनुभव	...	४३
नीलवर्ण घनश्याम	...	४८
श्रीसाईसच्चरित – गद्यानुवाद	...	५३
अष्टांग योगवर्णनाची ‘ झलक ’	...	५८
‘ तेथें कर माझे जुळती ’	...	६२
संत तिरुवल्लुवार	...	६४
नानासाहेबांचा भ्रमनिरास	...	६५
बाबांची लीला	...	६९
कार्यकुशलता हाच योग	...	७४
रमण महर्षींचा प्रसाद	...	७६
जाऊं जाऊंया शिरडी उत्सवा	...	७८
शिरडी – वृत्त	...	७९
श्रीसाईनाथ वाचनालय, शिरडी	...	८०

प्रिय वाचक—

श्रीसाईबाबा समाधिस्त होऊन ४०।४२ वर्षांचा काळ मार्गे पडला. विजयादशमी हा त्यांच्या निर्याणाचा दिवस. त्यानिमित्त सतत ३।४ दिवस, ज्या पुण्यभूमींत त्यांनीं वास्तव्य केलें व जी भूमि आपल्या लीलांनीं पुण्यपावन केली, त्या शिरडींत त्यांचा पुण्यतिथ्योत्सव वर्षानुवर्ष मोठ्या थाटानें साजरा केला जातो. बाबांचें स्मरण आपणास पुण्यतिथीच्या निमित्तानेंच होत असतें असें नाहीं. साईभक्तांना त्यांची आठवण हरघडी होत असते व ती लाभदायक असते असाच प्रत्येकाचा अनुभव आहे.

श्री साईबाबा हें आजच्या काळांतील जागतें व तारतें दैवत होऊन राहिलें आहे. त्यांच्या हयातींत भक्तांना जे अनुभव आले, तसेच त्यांच्या मागेंही येत आहेत. बाबांचा अवतार लोककल्याणासाठीं व जनतेच्या उद्धारासाठीं होता. तेंच त्यांचें अवतार कार्य आजही अव्याहत चालू आहे. त्यांनीं आपल्या भक्तांना आश्वासन देऊन ठेविलें आहे. कीं, ' जो मजलागीं अनन्य शरण । विश्वासयुक्त करी मद्भजन । माझें चिंतन माझें स्मरण । तयाचें उद्धरण ब्रीद माझें ॥ '

आणि त्यांनीं देऊन ठेवलेलें हें आश्वासन लटकें नाहीं. त्याची प्रचीति त्यांच्या भक्ताला प्रसंगानुरूप येतच असते. अशा थोर विभूतीचें आपण आज पुण्यस्मरण करीत आहोंत. त्यांच्या पुण्यस्मृतीस आमचे शतशः प्रणाम.

× × ×

गेल्या पुण्यतिथीपासून तों या पुण्यतिथीच्या वर्षभरांत, श्रीसाईबाबांच्या सेवेला वाहिलेल्या ' श्रीसाईलीला ' मासिकानें जी अल्पस्वल्प सेवा त्यांच्या चरणीं अर्पण केली, तिचा थोडासा आढावा याप्रसंगीं घेतल्यास तो अनाठायीं होणार नाहीं, अशी आशा आहे. या मासिकांत बाबांच्या लीलांना महत्वाचें स्थान देण्यांत आलेलें असतें. ठिकठिकाणचे भक्त आपापले अनुभव पाठवितात. त्यांचें संकलन करून ते यथावकाश प्रकाशिले जातात. मासिकाच्या व शिरडी संस्थानच्या दृष्टीनें वर्षांतील तीन घटना विशेष महत्वाच्या असतात. रामनवमी, गुरुपौर्णिमा व पुण्यतिथी या तीन महत् प्रसंगीं श्रीसाई लीलेचे विशेषांक प्रसिद्ध होतात. गेल्या वर्षांत प्रसिद्ध झालेले हे तिन्ही विशेषांक आपआपल्या परीनें वैशिष्ट्यपूर्ण व प्रसंगानुकूल होते. आमच्या वाचकांकडून त्यांचें उत्तम प्रकारें स्वागत झालें, ही अत्यंत समाधानाची गोष्ट आहे. श्रीसाईबाबा व त्यांची शिकवण यासंबंधीं प्रत्येक अंकांतून जसा एखादा दुसरा लेख असतो, त्याचप्रमाणें इतर संत महात्म्यांच्या जीवनांतील महत्वाचे व मार्गदर्शक प्रसंग व त्यांची शिकवण यांचाही सढळपणें परिचय करून देण्यांत आला. आमचे एक मित्र प्राध्यापक वि. गो. शेट्ये यानीं श्रीअरविंदांच्या तत्वज्ञानावर ' संत वाणीचे अमोल बोल ' या मथळ्याखालीं ३।४ लेख लिहिले. ' श्री ज्ञानेश्वरीसंबंधीं कांहीं प्रासंगिक विचार ' या